

Ν. Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία (1800-2010)*, Πόλις, Αθήνα 2011, σελ. 723.

Το Σύνταγμα ως ζωντανό υποκείμενο της νεοελληνικής ιστορίας

Χ. Μ. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ

Δ. Ν. Δικηγόρος,

Ειδική Επιστήμονας ΔΠΘ, Μεταδιδακτορική Υπότροφος ΙΚΥ

Ι. Στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου δυο είναι οι βασικές κατηγορίες μέσα από τις οποίες επιχειρείται η υπέρβαση της θετικιστικής ανάγνωσης του συνταγματικού κειμένου: το *ουσιαστικό* και το *πραγματικό* Σύνταγμα. Το πρώτο, αν και κατηγορία νομική, υπερβαίνει το στενό ορίζοντα του τύπου και της μορφής του Συντάγματος, διανοίγοντας το ρυθμιστικό του πεδίο στο σύνολο των κανόνων της κοινωνικής συμβίωσης. Το δεύτερο, το πραγματικό Σύνταγμα είναι εκείνο που διαμορφώνεται από τη συνάντηση των συνταγματικών κανόνων με την πράξη, τη νομοθετική, τη διοικητική και την ερμηνευτική πρακτική της θεωρίας, της πολιτικής εξουσίας και του λαού¹.

Το βιβλίο του καθηγητή Ν. Κ. Αλιβιζάτου, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία (1800-2010)*, γίνεται η αφορμή για την εισαγωγή μιας τρίτης μεθοδολογικής και ερμηνευτικής κατηγορίας προσέγγισης

¹ Βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδεις Έννοιες: Τόμος Ι*, Σάκκουλας, Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2004, σ. 122 επ. και 55 επ. αντίστοιχα.

του Συνταγματικού κειμένου. Αυτής του ζωντανού Συντάγματος². Ο συγγραφέας, υιοθετώντας μια σύνθετη οπτική, πολιτική, κοινωνική και ιστορική, παράγει μια νέα μέθοδο ερμηνείας του Συνταγματικού κειμένου. Στο πλαίσιο αυτό, αντιλαμβάνεται το Σύνταγμα, το σημερινό ή και τα προγενέστερα όχι μονάχα ως αυτοτελή κείμενα, όπως συνηθίζεται στην πράξη, αλλά ως ένα κανονιστικό συνεχές³, όπου η αναζήτηση στο παρελθόν είναι δυνατό να δώσει χρήσιμες απαντήσεις για το σήμερα. Τι κάνει ένα ζωντανό Σύνταγμα να διαφέρει από το ουσιαστικό και το πραγματικό Σύνταγμα; Καταρχάς, το ότι επιβάλλει την αναζήτηση ερμηνευτικών για το γραπτό συνταγματικό κείμενο επιχειρημάτων, όχι μόνο στις δικαϊκές, αλλά στο σύνολο των πηγών που μπορούν να συνεισφέρουν στην ερμηνεία του, όποια και αν είναι η προέλευσή τους⁴. Κατά δεύτερον, στο ότι επιχειρεί τη γεφύρωση μεταξύ πραγματικού και συνταγματικού ισχύοντος, όχι μόνο μέσα από την αναγωγή στην πρακτική των οργάνων του κράτους, αλλά και μέσα από τη διείσδυση στο υπόβαθρο και τα κίνητρα που την έχουν διαμορφώσει. Τέλος, στο ότι αναλύει το Σύνταγμα ως υποκείμενο και όχι

² Πρόκειται για μια κατηγορία της αμερικανικής συνταγματικής θεωρίας, η οποία δεν είχε μέχρι τώρα εισαχθεί στην ελληνική θεωρία. Στο πλαίσιο της, η συνταγματική ερμηνεία εστιάζει στο δυναμικό εξελισσόμενο χαρακτήρα του συνταγματικού κειμένου, με βασικό άξονα της ερμηνείας των θεμελιωδών συνταγματικών αρχών, την ιστορική, κοινωνική και πολιτική πρακτική εφαρμογή των θεσμών. Βλ. την πρώτη εμφάνιση του όρου από τον H. L. MCBAIN, *The Living Constitution*, Workers Education Bureau Press, New York 1927 και τη σύγχρονη εφαρμογή του από τον D. A. STRAUSS, *The Living Constitution: Inalienable Rights*, Oxford University Press, New York 2010.

³ Είναι χαρακτηριστική και γλαφυρή η μεταφορική αναφορά του συγγραφέα στο 'Μυθιστόρημα των Τεσσάρων' (δημοσιεύθηκε σε οχτώ συνέχειες στην εφημερίδα Ακρόπολις το 1958 από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της γενιάς του '30: Η. Βενέζη, Μ. Καραγάτση, Σ. Μυριβήλη και Α. Τερζάκη). Πραγματικά σε μεγάλο βαθμό αποδίδει το διπλό εγχείρημα του. Πρώτον, το Σύνταγμα ως συνεχές, ως διαχρονικό κείμενο το οποίο ερμηνεύεται και παραδίδεται από γενιά σε γενιά. Δεύτερον, το Σύνταγμα ως 'αφήγηση'.

⁴ Το βιβλίο είναι πέρα από οτιδήποτε άλλο μια εντυπωσιακή 'κιβωτός' στην οποία σώζονται και μεταφέρονται συνολικά 103 τεκμήρια (συμπεριλαμβανομένου και του εξωφύλλου πολιτικής γελοιογραφίας), τα οποία μεταφέρουν τον αναγνώστη στο αυθεντικό πνεύμα της εποχής. Μεταξύ τους περιλαμβάνονται αποσπάσματα από το φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, αποσπάσματα αλλοδαπών Συνταγμάτων, δικαστικές αποφάσεις ελληνικών και αλλοδαπών ανωτάτων δικαστηρίων, διαγγέλματα, επιστολές κ.α. με σχόλια του συγγραφέα.

μόνον ως αντικείμενο, ως εργαλείο της πολιτικής⁵, αλλά και ως *υποκείμενο* της συνταγματικής ερμηνείας. Όχι με μια έννοια υπερβατική και μεταφυσική⁶, αλλά με την ιδιότητα του κειμένου, το οποίο έχει ενσωματώσει σε τέτοιο βαθμό τις κοινές αξίες μιας κοινωνίας, ώστε να έχει τη νομιμοποίηση και τη δυναμική να αυτό-προφυλαχθεί⁷, ή ακόμη και να παράγει «έννομες συνέπειες, τις οποίες οι συντάκτες και εμπνευστές του δεν είχαν λογαριάσει»⁸.

II. Η ευρηματικότητα του βιβλίου, ωστόσο, δεν εξαντλείται αποκλειστικά στην προσέγγιση του ζωντανού Συντάγματος. Οφείλεται στο συγχρονισμό της διαχρονικής ανάλυσης του ελληνικού συνταγματισμού τον οποίο επιχειρεί ο συγγραφέας, με την επιρροή που άσκησαν από τις απαρχές ως την ωρίμανσή του τα μεγάλα ρεύματα του αμερικανικού και ευρωπαϊκού συνταγματισμού⁹. Οφείλεται, κυρίως, στα ερωτήματα που θέτει ο συγγραφέας ως κεντρικό άξονα του βιβλίου, υπερβαίνοντας το πλαίσιο της προγενέστερης έρευνάς του¹⁰ και ταυτόχρονα αποκαλύπτοντας μια δεύτερη, κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του, «κρυμμένη»¹¹, ιστορία των συνταγματικών θεσμών. Έτσι, είναι ένα ερώτημα γιατί τα περισσότερα (έξι) από τα συνολικά δεκατρία ελληνικά Συντάγματα έμειναν στα χαρτιά¹²; Πώς εξηγείται η πρόωγη κατοχύρωση της αρχής της καθολικότητας της ψήφου ήδη από το 19^ο αιώνα στην Ελλάδα, την ίδια στιγμή που στις περισσότερες ευ-

⁵ Βλ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ό.π., σ. 28.

⁶ Βλ. *ibid*, σ. 28.

⁷ Βλ. *ibid*, σ. 27, «Τα Συντάγματα, οι πολιτικοί θεσμοί και το δίκαιο αντιμετωπίζονται μεν ως αντανάκλαση των οικονομικών και των πολιτικών δομών της νεοελληνικής κοινωνίας αλλά ταυτόχρονα δεν παραβλέπεται ότι αναπτύσσουν τη δική τους δυναμική. Επιδρούν, δηλαδή και αυτά –κατά περιόδους μάλιστα με καίριο τρόπο– στη διαμόρφωση και εξέλιξη τούτων των δομών».

⁸ Βλ. *ibid*, σελ. 21.

⁹ Πρόκειται για το 'Συγκριτικό Περίπλου I, II, III', βλ. *ibid*, σ. 180, 444 και 595 αντίστοιχα.

¹⁰ Βλ. τα κλασικά, Ν. Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική Ιστορία (1821-1941)*, Τόμος I, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1981. Επίσης, Ν. Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, (προλ. Α. Μάνεσης/μετ. Β. Σταυροπούλου), Θεμέλιο, Αθήνα 1983.

¹¹ Βλ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του*, ό.π., σ. 17.

¹² Βλ. *ibid*, σ. 6, όπου και αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας ότι, «Η χώρα με τα περισσότερα Συντάγματα στη νεότερη ιστορία είναι η Γαλλία (17 συνολικά από το 1789). Ακολουθεί η Ελλάδα με 13. Τον συνταγματικό αυτό 'πληθωρισμό' εξηγεί ίσως το ότι τα περισσότερα από τα Συντάγματα αυτά ίσχυσαν μόνο στα χαρτιά».

ρωπαϊκές τάξεις ίσχυε η τιμηματική ψήφος;¹³ Γιατί αυτό το εντυπωσιακό κεφάλαιο για την προστασία της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων δεν εκταμιεύθηκε στη σύγχρονη Ελλάδα, με κατεύθυνση την ενσωμάτωση των μεταναστών;¹⁴ Πώς εξηγείται η αντοχή του εθνικού διχασμού και του εμφυλίου στο χρόνο, η βαθιά κρίση του μεσοπολέμου παρά την απουσία ταξικών κοινωνικών συγκρούσεων και γιατί η Ελλάδα μετά από 35 χρόνια λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών βρέθηκε στη δίνη της κρίσης του μνημονίου;¹⁵ Στα ξεχωριστά αυτά ερωτήματα και σε πολλά άλλα απαντά το 'Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία'.

Ποιοι όμως είναι οι *εχθροί* του Συντάγματος; Η έννοια των εχθρών στο βιβλίο είναι διπλή. Έτσι, ο συγγραφέας εξετάζει τους *εξωτερικούς* εχθρούς που κατασκευάζει το πολιτικό σύστημα στις «γκρίζες ζώνες» του, όταν δηλαδή συνυπάρχει με παρασιτικές αντιδημοκρατικές πρακτικές. Οι εχθροί στις περιπτώσεις αυτές είναι εξωτερικοί, στο βαθμό που απειλούν το πολιτικό σύστημα ακριβώς διότι θεωρείται ότι δεν ανήκουν οργανικά και θεσμικά σε αυτό. Πρόκειται για τον «άλλο», τον πολιτικό αντίπαλο, τον «ξένο», τον «ετερόχθονα» και τον θρησκευτικά διαφορετικό¹⁶. Οι κύριοι, όμως, εχθροί που το Σύνταγμα αντιμετωπίζει είναι οι *εσωτερικοί*. Στη λογική του συγγραφέα, οι εχθροί αυτοί είναι τόσο πρόσωπα, όσο κυρίως πρακτικές. Έτσι, ο μονάρχης, οι βασιλείς, οι προεστοί και οι δικτάτορες παρά τις συνήθειες δηλώσεις πίστης στο Σύνταγμα, σε αρκετές περιπτώσεις δεν δίστασαν να το παραβιάσουν στην ελληνική ιστορία. Ο μεγαλύτερος όμως εχθρός του Συντάγματος είναι η γενικευμένη πολιτική πρακτική επίκλησης και θυσίας των συνταγματικών αξιών στο βωμό της μικροπολιτικής, που παρατηρείται ιδίως στις μέρες μας από το σύνολο του πολιτικού κόσμου¹⁷.

Το βιβλίο διαιρείται σε τρία μέρη με κριτήριο τη μορφή που λαμβάνει η πραγματική εφαρμογή του Συντάγματος στη λειτουργία των θεσμών. Το καθένα ολοκληρώνεται με έναν Συγκριτικό Συνταγματικό Περίπλου, μέσω του οποίου ο συγγραφέας εντάσσει και συγκρίνει τον ελληνικό με τον ευ-

¹³ Βλ. *ibid*, σ. 27.

¹⁴ Βλ. *ibid*, σ. 16.

¹⁵ Βλ. *ibid*, σ. 27.

¹⁶ Βλ. *ibid*, σ. 20.

¹⁷ Βλ. *ibid*, σ. 21, όπου ο συγγραφέας αναφέρει, «από τους προεστούς ... ως τη μεγάλη εκείνη 'σχολή' των πολιτικών μας, που δεν διστάζουν από παλιά να παραβιάσουν το Σύνταγμα για μικροκομματικό όφελος ή να το 'φορτώσουν' με διατάξεις αντικειμενικά ανεφάρμοστες – για να ξεγελάσουν τον κόσμο και ενδεχομένως τη συνείδησή τους...».

ρωπαϊκό και αμερικανικό συνταγματισμό. Η πρώτη περίοδος είναι αυτή που ο συγγραφέας χαρακτηρίζει *Εποχή της ανόδου*. Η περίοδος αυτή, που έχει τις ουσιαστικές απαρχές της στην επανάσταση του '21, χαρακτηρίζεται παρά τις ατέλειες των Συνταγμάτων της, τις αυταρχικές πρακτικές, την οικονομική ένδεια και τις ξενικές επιρροές, από μια σταδιακή εμπέδωση του κοινοβουλευτισμού και του κράτους δικαίου¹⁸. Η ανοδική αυτή πορεία σηματοδεύεται από σταθμούς, όπως η επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, ο εκλογικός νόμος του 1844, το Σύνταγμα του 1864, η καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875, η εξέγερση στο Γουδί το 1909 και η αναθεώρηση του 1911¹⁹. Η δεύτερη περίοδος είναι η *Εποχή των κρίσεων*. Καταλαμβάνει συνολικά έξι δεκαετίες από το ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού το 1915 έως τη μεταπολίτευση, με κύρια χαρακτηριστικά τον εμφύλιο, καθώς και τα ρήγματα που επέφεραν στους θεσμούς οι δικτατορίες του '36 και '67. Η τρίτη, η *Εποχή της όψιμης εξομάλυνσης*, είναι η περίοδος που διανύουμε σήμερα, η οποία και χαρακτηρίζεται από τον εκδημοκρατισμό των θεσμών και τη χειραφέτηση της πολιτικής σκηνής από το στέμμα και το στρατό, ενώ σήμανε το τέλος των συγκρούσεων που ο Εθνικός Διχασμός και ο Εμφύλιος είχαν δημιουργήσει²⁰.

III. Η *Εποχή της Ανόδου (1800-1915)*²¹ ταυτίζεται κατά το συγγραφέα με τις απαρχές και τη σταδιακή, ανοδική εξέλιξη του ελληνικού συνταγματισμού. Κατά το συγγραφέα, το θερμοκήπιο της επανάστασης του '21, που υπήρξε και συνταγματική επανάσταση αν κρίνει κανείς από τα πολυάριθμα Συντάγματα τα οποία υιοθετήθηκαν στη διάρκειά της, εντοπίζεται στον

¹⁸ Όπου ο συγγραφέας παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι, «...δεν είναι τυχαίο ότι στην έκδοση του 1914 του Εγχειριδίου του, ο έγκριτος Γάλλος δημοσιολόγος A. Esmein, ανέφερε ότι πέραν της Γαλλίας, σε δύο μόνον χώρες, την Ελλάδα και την Ελβετία, η καθολική ψήφος εφαρμόζεται απαρεγκλίτως» [*ibid*, σ. 25].

¹⁹ Βλ. *ibid*, σ. 25.

²⁰ Βλ. *ibid*, σ. 26, όπου και αναφέρει, «Καταρρέοντας, οι συνταγματάρχες συμπαρέσυραν εκτός από τις ψυχώσεις και την ιδεολογία που τους είχε εκθρέψει, και τα θεσμικά υπολείμματα του Εθνικού Διχασμού και ιδίως του Εμφυλίου».

²¹ Πρόκειται για το πρώτο μέρος του βιβλίου (σελ. 33-220), το οποίο αποτελείται συνολικά από πέντε κεφάλαια, στα οποία ο συγγραφέας εξετάζει τις απαρχές του ελληνικού συνταγματισμού στο νεοελληνικό διαφωτισμό του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, την οθωνική περίοδο, το Σύνταγμα του 1964 και τη συνακόλουθη εδραίωση του συνταγματικού κράτους μέχρι και την αναθεώρηση του 1911. Την περίοδο αυτή εντάσσει, τέλος, κριτικά στο πλαίσιο του αμερικανικού και ευρωπαϊκού κοινοβουλευτικού συνταγματισμού.

ελληνικό Διαφωτισμό. Στο πλαίσιο αυτό, τα επιτεύγματα της αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης υιοθετούνται ως θεμελιακά του προτάγματα. Ελευθερία, ισότητα, εθνική κυριαρχία είναι οι ιδέες που απηχούνται στο έργο του Κοραή, του Κανταρτζή, στη Χάρτα του Ρήγα (1797), στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρίας (1814), σε κάποιες φιλελεύθερες ρυθμίσεις των Επτανησιακών Συνταγμάτων (1800, 1803 και 1817)²², αλλά και στα πρόδρομα τοπικά Συντάγματα²³.

Η σημαντικότερη όμως έκφραση αυτής της προεργασίας είναι ο έντονα επαναστατικός συνταγματισμός που μεταβάλλει την επαναστατημένη Ελλάδα σε εργαστήριο φιλελεύθερων ιδεών και θεσμών²⁴. Έτσι, το Σύνταγμα της Επιδάουρου (1822) κυφορεί την προστασία της αρχής της ισότητας, η οποία διαποτίζει τα μετέπειτα Συντάγματα στο σύνολό τους. Το Σύνταγμα του Άστρους (1823), προϊόν της σύγκρουσης προεστών και στρατιωτικών, «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων» πληρεξουσίων, καθιερώνει τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος και μειώνει το όριο της εκλογίμης ηλικίας στα 25 έτη²⁵. Τέλος, το Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827), ανεφάρμοστο λόγω του συνταγματικού 'πραξικοπήματος'²⁶ του Καποδίστρια, εισάγει ένα οιονεί προεδρικό σύστημα, με θεσμικά αντίβαρα στην εκτελεστική εξουσία (*checks and balances*). Η παρακαταθήκη αυτού του επαναστατικού συνταγματισμού κατά το συγγραφέα υπήρξε πολλαπλή, παρά το γεγονός ότι τα Συντάγματά αυτά εξ αιτίας του σκληρού πολέμου παρέμειναν ανεφάρμοστα. Η δημοκρατία, ο φιλελευθερισμός και ένας έντονα πολυαρχικός

²² Βλ. *ibid*, σ. 34, 37, 38-39.

²³ Βλ. τον 'Οργανισμό Γερουσίας Δυτικής Χέρσου Ελλάδος' (1821), τη 'Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος' (1821) και τον 'Οργανισμό Πελοποννησιακής Γερουσίας' (1821), τα οποία αποτέλεσαν έργο των συνελεύσεων των προκρίτων και καταργήθηκαν από τη Συνέλευση του Άστρους του 1823. Βλ. *ibid*, σ. 40, 41.

²⁴ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο συγγραφέας, *ibid*, σ. 45.

²⁵ Βλ. *ibid*, σ. 49, 50-51.

²⁶ «Επρόκειτο βεβαίως για πραξικόπημα, αφού ούτε η Βουλή ούτε –πολύ λιγότερο– ο κυβερνήτης είχαν, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1827, το δικαίωμα να αναστείλουν την ισχύ του τελευταίου». Βλ. *ibid*, σ. 56. Επίσης, βλ. *ibid*, σ. 57 το σχόλιο του συγγραφέα, «Για την αποτίμηση του έργου του Καποδίστρια οι ιστορικοί εξακολουθούν να διχάζονται: Ενώ οι πάντες συνομολογούν ότι η συμβολή του στην οργάνωση της χώρας και την αναγνώριση των συνόρων της ήταν κεφαλαιώδης, αρκετοί αμφισβητούν τα μέσα που χρησιμοποίησε».

χαρακτήρας οργάνωσης του πολιτικού συστήματος υπήρξαν τα κεντρικά γνωρίσματά τους²⁷.

Προχωρώντας στην οθωνική περίοδο (1833-1843 απόλυτη και 1844-1862 περιορισμένη μοναρχία), ο συγγραφέας συγκρούεται με την άποψη του Σβώλου ότι η μοναρχία ήταν θεσμός ασυμφιλίωτος με τα ιδεολογικά προτάγματα του '21²⁸. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, «...όσο βέβαιο είναι ότι, χωρίς την υποστήριξη των ξένων, η βασιλεία δεν θα μπορούσε να επιβληθεί ... άλλο τόσο σίγουρο είναι ότι και τα δημοκρατικά Συντάγματα του αγώνα είχαν χρεοκοπήσει. Με αποτέλεσμα να εμποδωθεί σε πλατύτερα στρώματα ότι ήταν προτιμότερο ο αρχηγός του κράτους να είναι κληρονομικός και να αναζητηθεί εκτός Ελλάδος»²⁹. Ωστόσο, στη διάρκεια της απόλυτης και αυταρχικής οθωνικής μοναρχίας επισημαίνεται μια σταδιακή επέκταση του δικαιώματος ψήφου στις εκλογές των δήμων, στις οποίες επιτρέπεται η συμμετοχή των «μάλλον φορολογούμενων» δημοτών³⁰. Πρόκειται για κεκτημένο, που επεκτείνεται μετά την παραχώρηση του Συντάγματος του 1844, του οποίου φορέας της συντακτικής εξουσίας υπήρξε ο ίδιος ο μονάρχης, οπότε και με τον εκλογικό νόμο κατοχυρώνεται η καθολική, σεξιστική ψήφος³¹. Στη βάση αυτής της παρακαταθήκης διενεργείται και το πρώτο «ανεφάρμοστο» δημοψήφισμα μετά την κατάλυση της δυναστείας του Όθωνα (1862), στο οποίο συμμετείχαν εκλογείς που είχαν συμπληρώσει τα 20 χρόνια και υπέδειξε τελικά τον πρίγκιπα Αλφρέδο για τον ελληνικό θρόνο³².

Με το Σύνταγμα του 1864 και την παράλληλη είσοδο του δανού Βασιλιά Γεώργιου Α' στην πολιτική σκηνή, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος φαίνεται να περνά σε μια ανοδική, αν και όχι ανέφελη για τους πολιτικούς θε-

²⁷ Βλ. *ibid*, σ. 64-65.

²⁸ Βλ. *ibid*, σ. 77.

²⁹ Βλ. *ibid*, σ. 78.

³⁰ Βλ. *ibid*, σ. 81.

³¹ Πρόκειται για κεκτημένο εντυπωσιακό, κατά τον συγγραφέα, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, όπου εφαρμόζονταν, το διάστημα αυτό, η τιμηματική ψήφος. Βάση για την πρωτοπόρα αυτή εγγύηση αποτέλεσε, όπως επισημαίνεται, η απουσία εργατικής τάξης και ταξικών διαφορών στην αγροτική ελληνική κοινωνία. Έτσι, για την άσκηση δικαιώματος ψήφου απαιτούνταν μόνο η συμπλήρωση του 25^{ου} έτους και η κατοχή είτε ιδιοκτησίας, είτε περιουσίας. Σε αυτό το κεκτημένο ο συγγραφέας αποδίδει και το βραχύ τελικά βίο της συνταγματικής μοναρχίας στην Ελλάδα. Βλ. *ibid*, σ. 92, 94.

³² Βλ. *ibid*, σ. 111.

σμούς, περίοδο. Στο επίκεντρο της τίθεται το Σύνταγμα του 1864 το οποίο υπήρξε προϊόν μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής εθνοσυνέλευσης, επιβεβαιώνοντας το πέρασμα από τη μοναρχική στη δημοκρατική αρχή, τη λαϊκή κυριαρχία³³. Το διάστημα από την έλευση του Γεωργίου Α' και μέχρι το 1875, οπότε και κατοχυρώνεται η αρχή της δεδηλωμένης, χαρακτηρίζεται από συνεχείς παρεμβάσεις του στέμματος στην κοινοβουλευτική ζωή. Η μεταβολή των κυβερνήσεων είναι συχνότατη (συνολικά 18 έως το 1875), καθώς και οι εκλογικές διαδικασίες. Οι εκλογές προσλαμβάνουν το χαρακτήρα ασφαλιστικής δικλείδας για το πολίτευμα, απορροφώντας τις πολιτικές εντάσεις και διασφαλίζοντας την αποτροπή διχασμών και εμφυλίων³⁴. Η κατακραυγή απέναντι στους χειρισμούς του στέμματος κορυφώνεται με το άρθρο του Τρικούπη, 'Τίς πταίει;' στην εφημερίδα Καιροί. Με μια εύστροφη υποχώρηση³⁵, ο Γεώργιος ο Α' αναγνωρίζει με το Λόγο του Θρόνου, γραμμένο από τον Πρωθυπουργό Τρικούπη, την αρχή της δεδηλωμένης στο πολίτευμά μας.

Αυτή η καθοριστική 'συνταγματική στιγμή' συνιστά για το συγγραφέα το ξεκάθαρο σημείο της ανόδου του πολιτεύματος προς την εξυγίανση και των εκσυγχρονισμό των θεσμών³⁶ και την εμπέδωση των δικαιωμάτων, ιδίως της ελευθεροτυπίας³⁷. Στο πνεύμα αυτό αναπτύσσεται και η επιστήμη του συνταγματικού δικαίου με κορυφαίους εκπροσώπους τους Ν. Ι. Σαρίπολο, Ν. Ν. Σαρίπολο, Θ. Φλογαίτη, Δ. Κυριακού, Ι. Αραβαντινό και Ν. Παππαδούκα,³⁸ ενώ καθιερώνεται ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων στην Ελλάδα με την απόφαση 18/1871 του Αρείου Πάγου³⁹. Στον αντίποδα αυτού του ανοδικού πνεύματος τελούν οι διώξεις δυο πρωτοπόρων της εποχής αυτής, του Ρόκκου Χοϊδά (1830-1890) και του Μαρίνου Αντύπα (1873-1907)⁴⁰.

³³ Βλ. *ibid*, σ. 119.

³⁴ Βλ. *ibid*, σ. 125.

³⁵ Την πολιτική δεξιotechνία του Γεωργίου Α' ο συγγραφέας επισημαίνει χαρακτηριστικά. Βλ. *ibid*, σ. 129.

³⁶ Στην εφαρμογή της αποδίδει ο συγγραφέας και τις απαρχές του δικομματισμού στην Ελλάδα. Βλ. *ibid*, σ. 133.

³⁷ Βλ. *ibid*, σ. 135, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει τη συμβολή του τύπου στην ανάπτυξη του μεγαλοϊδεατισμού.

³⁸ Βλ. *ibid*, σ. 141-146.

³⁹ Βλ. *ibid*, σ. 138.

⁴⁰ Βλ. *ibid*, σ. 136.

Ο σύντομος ελληνικός 20^{ος} αιώνας, παρά τον απαισιόδοξο επίλογό του (Μικρασιατική καταστροφή, Εθνικός Διχασμός) συνιστά κατά το συγγραφέα την ακμαιοτέρη περίοδο της νεότερης ιστορίας. Το κίνημα στο Γουδί (1909), η άνοδος του Βενιζέλου στην κεντρική πολιτική σκηνή, ο ρόλος του στρατού ως ιθύνουσας τάξης, η οποία κατορθώνει να συμβιβάσει τον αστικό εκσυγχρονισμό με το μεγαλοϊδεατισμό και κυρίως ο γεωγραφικός διπλασιασμός της Ελλάδας με τους Βαλκανικούς πολέμους αποτελούν μερικά από τα επιτεύγματα της εποχής⁴¹. Σύμβολο της υποχώρησης των παλαιών δυνάμεων και του παλαιοκομματισμού που συναντά το τέλος του στις εκλογές του 1910 αλλά και του συμβιβασμού στρατού και στέμματος, συνιστά το Σύνταγμα του 1911⁴². Η καθιέρωση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, ειδικού δικαστηρίου για τον έλεγχο των εκλογών, η καθιέρωση της δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης, αλλά και η επέκταση των ελευθεριών είναι η συνταγματική παρακαταθήκη της αναθεώρησης του 1911. Μελανό της σημείο, η καθιέρωση της θεσμοποιημένης αναστολής των συνταγματικών ελευθεριών, του θεσμού «κατάστασης πολιορκίας», που υφίσταται μέχρι και σήμερα στο άρθρο 48 του Συντάγματος 1975⁴³.

Την *Εποχή της Ανόδου* σφραγίζει ο συγγραφέας με έναν συγκριτικό ‘περίπλου’ των συνταγματικών εξελίξεων της περιόδου αυτής στην Ελλάδα. Κεντρικό του συμπέρασμα ότι η αναγνώριση του κοινοβουλευτισμού ήταν κοπιώδης όχι μόνο στην ελληνική, αλλά στο σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών, όπως και αντίστοιχα η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας ανά τον κόσμο. Σταθμοί του, όσον αφορά το Ηνωμένο Βασίλειο, είναι ο άγραφος συνταγματισμός, η διαμόρφωση των συνθηκών του πολιτεύματος, η εμπιστοσύνη στο δικαστικό σύστημα, η ιδιαίτερη υφή του κοινοδικαίου και η διαμόρφωση του κοινοβουλευτισμού και των θεσμών του (Cabinet, impeachment). Στις Η.Π.Α., υπόδειγμα που αναμφίβολα τον γοητεύει⁴⁴, επικεντρώνεται στα συστατικά του πιο πρωτότυπου και αρχαιότερου Συντάγματος στον κόσμο, όπως το χαρακτηρίζει. Παράλληλα, επισημαίνει τη μοναδική σημασία του συστήματος των θεσμικών αντιβάρων

⁴¹ Βλ. *ibid*, σ. 155

⁴² Βλ. *ibid*, σ. 158.

⁴³ Βλ. *ibid*, σ. 166-167. Στην αναθεώρηση αυτή, που συνολικά τροποποίησε ή συμπλήρωσε 54 από τα 110 άρθρα του Συντάγματος, ο συγγραφέας παρατηρεί την επιβεβαίωση πολλών πολιτικών θέσεων του Τρικούπη, επισημαίνοντας την πολιτική συνέχεια του στο έργο του Βενιζέλου.

⁴⁴ Πράγματι, ο συγγραφέας απογοητευμένος αναφέρει ότι το αμερικανικό πολίτευμα δεν βρήκε μιμητές στην Ευρώπη. Βλ. *ibid*, σ. 192.

(checks and balances) που εμπνέει διαχρονικά τη λειτουργία του αμερικανικού πολιτεύματος⁴⁵, ενώ αναλύει διεξοδικά την καθιέρωση και σημασία του αμερικανικού συστήματος ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, όπως καθιερώνεται με την περίφημη *Marbury versus Madison* (1803). Ο περίπλους 'κλείνει' με την ανάλυση της διαμόρφωσης του ορλεανισμού, του γαλλικού συστήματος διπλής εξάρτησης της κυβέρνησης.

IV. *Η εποχή των κρίσεων* (1915-1974)⁴⁶ κατά το συγγραφέα χαρακτηρίζεται από την τομή του *Εθνικού Διχασμού*⁴⁷, που μετασχηματίζεται διαδοχικά στο εγκάρσιο ρήγμα του εμφυλίου και στο τραυματικό διάστημα της απριλιανής δικτατορίας (1967-1974). Πρόκειται για μια τομή (*cleavage*) την οποία ο συγγραφέας παρακολουθεί ως βασική υπόθεση εργασίας σε όλο το δεύτερο μέρος του βιβλίου. Αν η αφορμή για το ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού, κατά την άποψή του, ήταν η επιλογή μεταξύ της ουδετερότητας (η θέση του βασιλιά Κωνσταντίνου) στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και συστράτευσης με τις δυνάμεις της *Entente* (η θέση του Βενιζέλου), η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Το κίνημα στο Γουδί, καθώς και η είσοδος των 'νέων χωρών' στην ελληνική επικράτεια οδήγησαν στη σταδιακή επικράτηση της ανερχόμενης προοδευτικότερης αστικής τάξης, έναντι της παραδοσιακής ολιγαρχίας των γαιο-ιδιοκτητών⁴⁸. Στο πλαίσιο της κοινωνικής αυτής ανακατάταξης, ο εθνικός διχασμός επανατοποθετήσε με ιδιαίτερη έμφαση το συνταγματικό ερώτημα του ποιος κυβερνά. Ο μονάρχης ή ο λαός μέσω του κοινοβουλίου, της κυβέρνησης και του πρωθυπουργού; Το ερώτημα αυτό υφείρπε σε όλα τα γεγονότα τα οποία οδή-

⁴⁵ Βλ. *ibid*, σ. 190, όπου ως θεσμικά αντίβαρα ορίζει, «...τις διαδικαστικές εκείνες εγγυήσεις που, με απειλή αυστηρών κυρώσεων, επιβάλλουν όχι απλώς την ανοιχτή διαβούλευση και τη δημοσιότητα κατά τη λήψη των αποφάσεων, αλλά και το να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη η γνώμη της μειοψηφίας». Βλ. A. HAMILTON/J. MADISON/J. JAY, *The Federalist Papers* (1787).

⁴⁶ Πρόκειται για το δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου, το οποίο αποτελείται συνολικά από επτά κεφάλαια στα οποία ο συγγραφέας εξετάζει τον Εθνικό Διχασμό, το Σύνταγμα του 1927, την παλινόρθωση και τη δικτατορία του 1935, τον Εμφύλιο, το Σύνταγμα του 1952, τη δικτατορία του 1967 και τέλος, στο συγκριτικό του περίπλο, τη συρρίκνωση του Συντάγματος στο δύσκολο αιώνα της ενίσχυσης και επικράτησης της αυθαιρεσίας της εκτελεστικής εξουσίας.

⁴⁷ Τον οποίο ο συγγραφέας εξετάζει από το ξέσπασμα, την κορύφωση και ύφεση του, σε τέσσερεις πράξεις που καλύπτουν όλο το διάστημα από το 1915-1924. Βλ. *ibid*, σ. 223-224.

⁴⁸ Βλ. *ibid*, σ. 225.

γησαν στο ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού, από τη δημιουργία του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη έως το διαχωρισμό μεταξύ «κράτους των Αθηνών» και προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης⁴⁹.

Οι πρώτες οδυνηρές συνέπειες του Εθνικού Διχασμού εντοπίζονται στις εκκαθαρίσεις αντιβενιζελικών δικαστικών και δημοσίων υπαλλήλων, καθώς και στη νομοθετική νομιμοποίηση του θεσμού της εκτόπισης⁵⁰. Των οδυνηρών μέτρων έπονται βέβαια οι τραγικές συνέπειες της υποχώρησης του Μικρασιατικού Μετώπου και του ξεριζώματος των πληθυσμών από τα παράλια της Μικράς Ασίας (1920-1922), γεγονότα που συγχρονίζονται με την επικράτηση του κεμαλικού εθνικισμού στην Τουρκία και των αντιβενιζελικών δυνάμεων στην Ελλάδα⁵¹. Το τραγικό αυτό κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας κλείνει με το αντιβασιλικό κίνημα του Νικόλαου Πλαστήρα, την αμφιλεγόμενη Δίκη των Έξι και την ανταλλαγή 1.500.000 ελλήνων προσφύγων.

Η μικρασιατική καταστροφή από πολλές απόψεις καθορίζει τη φυσιογνωμία του ελληνικού μεσοπολέμου. Η προσπάθεια κοινωνικής απορρόφησης των εξαθλιωμένων μικρασιατικών πληθυσμών, το ιδεολογικό κενό που αφήνει η εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας, οι πρώτες προσπάθειες εκβιομηχάνισης και μετασχηματισμού της οικονομίας, η διατήρηση των παθών του Εθνικού Διχασμού συνιστούν το εθνικό πλαίσιο μιας περιόδου που χαρακτηρίζεται από το σταδιακό εκφασισμό της Ευρώπης (Ιταλία, Γερμανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ισπανία, Πορτογαλία). Εν τω μεταξύ, ο Νικόλαος Πλαστήρας παραδίδει την εξουσία της αντιβασιλικής 'Επαναστάσεως' και το 1924 η Δ' Εν Αθήναις Συνέλευση εγκρίνει Ψήφισμα διεξαγωγής δημοψηφίσματος, με το οποίο το 69, 95 % του λαού τάχθηκε υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, έχουμε την εισαγωγή του θνησιγενούς Συντάγματος 1925/26, με το οποίο προβλέφθηκε το αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας και σύστημα δικαμεραλισμού (διπλό νομοθετικό σώμα,

⁴⁹ Βλ. *ibid*, σ. 228-229.

⁵⁰ Βλ. τους Ν. 755/1917, 1013/1917, 1227/1918, *ibid*, σ. 234.

⁵¹ Βλ. τη χαρακτηριστική επισήμανση του συγγραφέα, ο οποίος επισημαίνει ότι «Το ερώτημα πώς, μετά το θρίαμβο του Ελ. Βενιζέλου, τη Συνθήκη των Σεβρών και την πραγματοποίηση της 'Ελλάδος των πέντε θαλασσών και των δυο ηπείρων', ο ελληνικός λαός μπόρεσε να αποδοκιμάσει τόσο καθαρά τους φιλελεύθερους, εξακολουθεί να διχάζει...Ανεξάρτητα πάντως από τους λόγους που τον ώθησαν να ψηφίσει όπως ψηφισε, ο ελληνικός λαός διέψευσε με την ετυμηγορία του όλες τις σχετικές προβλέψεις, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την τρίτη και δραματικότερη πράξη του Εθνικού Διχασμού». Βλ. *ibid*, σ. 237-238.

Βουλή και Γερουσία). Η περίοδος αυτή σημαδεύεται από τις εσωτερικές διενέξεις των βενιζελικών και από την εγκατάσταση με τις ευλογίες της Εθνοσυνέλευσης, της σύντομης αυταρχικής δικτατορίας του στρατηγού Παγκάλου⁵².

Η ανατροπή του δικτάτορα οδηγεί στην υιοθέτηση του Συντάγματος του 1927, το οποίο διατηρεί τη δομή του Συντάγματος 1925/26, ενώ περιλαμβάνει ρητή καθιέρωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και καθιέρωση του προαιρετικού συνταγματικού δημοψηφίσματος. Οι μεγάλες θετικές καινοτομίες του, κατά το Ν. Κ. Αλιβιζάτο, έγκεινται στην εισαγωγή κοινωνικών δικαιωμάτων για πρώτη φορά στο συνταγματικό κείμενο και στο μετασχηματισμό του Συμβουλίου της Επικρατείας από σώμα επεξεργασίας των νόμων σε ανώτατο διοικητικό δικαστήριο κατά τα γαλλικά πρότυπα του *Conseil d'Etat*. Το μελανότερο του σημείο έγκειται στη νόθευση των ατομικών ελευθεριών, μέσα από τη διατήρηση σε μόνιμη βάση νομοθετημάτων για την «εκτόπιση» και το «ιδιώνυμο», καθιερώνοντας στην ελληνική έννομη τάξη τις πολιτικές-ιδεολογικές διώξεις, οι οποίες στη συνέχεια θα κορυφωθούν έναντι της «κομμουνιστικής απειλής»⁵³.

Κατά την άποψη του συγγραφέα, η παλινόρθωση της μοναρχίας με το στρατιωτικό πραξικόπημα του Κονδύλη το 1935 και η επιβολή της δικτατορίας από το βασιλιά και τον Ιωάννη Μεταξά με τις ευλογίες της Εθνοσυνέλευσης, σχεδόν ένα χρόνο μετά, αποτελούν τις αντανάκλασεις των συνεπειών του Εθνικού Διχασμού στη δεκαετία του '30⁵⁴. Το πλαίσιο της σκοτεινής αυτής περιόδου χαρακτηρίζεται από τη μονοκομματική διαμόρφωση της δημόσιας διοίκησης μέσα από την οριστική απομάκρυνση των βενιζελικών, το μετασχηματισμό των ενόπλων δυνάμεων που άρχισαν να αποκτούν μια αυτόνομη παρουσία στις πολιτικές εξελίξεις, τη σταδιακή γέννηση του παρασυντάγματος, μέσα από την υιοθέτηση ενός *coirpus* πράξεων που διέθεταν ίση με το Σύνταγμα τυπική ισχύ, καθώς και τη δυνατότητα αναστολής της απόλαυσης των ατομικών ελευθεριών από την εκτελεστική εξουσία⁵⁵.

⁵² Βλ. *ibid*, σ. 255-259.

⁵³ Βλ. τη χαρακτηριστική διαπίστωση του συγγραφέα ότι, «Το ενδιαφέρον με το 'ιδιώνυμο' είναι ότι υιοθετήθηκε με πρωτοβουλία της κυβέρνησης Βενιζέλου, σε μια εποχή όπου, κατά τα λεγόμενα του ίδιου του αρχηγού του Κόμματος των Φιλελευθέρων, δεν υπήρχε στην Ελλάδα κομμουνιστική «απειλή». Βλ. *ibid*, σ. 270.

⁵⁴ Βλ. *ibid*, σ. 285.

⁵⁵ Βλ. *ibid*, σ. 293-295.

Κεντρικά γνωρίσματα της μεταξικής δικτατορίας την περίοδο αυτή είναι η αποδοχή του πρωταρχικού ρόλου του στέμματος, η έμφαση στην προσωπικότητα του δικτάτορα και η ανάδειξη μιας νέας έννοιας του έθνους ως πηγής των εξουσιών (με έμφαση *στο ποιόν της εθνικής θέλησης*), η προσπάθεια μεταφύτευσης στην Ελλάδα της θεωρίας του ολοκληρωτικού κράτους και η πλήρης κατάλυση των ελευθεριών (εκτοπισμοί, δηλώσεις μετανοίας, πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων)⁵⁶. Όπως όμως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο συγγραφέας, ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς⁵⁷ δεν πέτυχε τον εκφασισμό της ελληνικής κοινωνίας, το καθεστώς του δεν απέκτησε τη μαζική αποδοχή (παρά τη ίδρυση της ΕΟΝ) των αντίστοιχων γερμανικών και ιταλικών καθεστώτων γεγονός που σημαίνει ότι, «...με αυστηρά επιστημονικά/κοινωνιολογικά κριτήρια, θα ήταν λάθος η 4^η Αυγούστου να χαρακτηριστεί ως φασιστικό καθεστώς»⁵⁸.

Η απελευθέρωση από την τριπλή κατοχή (γερμανική, ιταλική και βουλγαρική) βρίσκει την Ελλάδα αντιμέτωπη με νέες προκλήσεις. Την περίοδο αυτή σηματοδοτούν από τη μια, όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η ανάταση που δημιουργεί η δημιουργία ενός ρωμαλέου λαϊκού κινήματος Εθνικής Αντίστασης και από την άλλη το πλαίσιο μιας αντικομμουνιστικής-ψυχροπολεμικής ισορροπίας μεταξύ των ΗΠΑ και της Σοβιετικής Ένωσης. Οι διεκδικητές της εξουσίας για τη συνέχεια του ελληνικού κράτους από την κατάκτηση του Άξονα (1941) και μετά υπήρξαν τρεις: οι κυβερνήσεις των δωσιλόγων στην κατεχόμενη Ελλάδα, οι εξόριστες βασιλικές κυβερνήσεις και οι δυνάμεις της Εθνικής Αντίστασης στις μη κατεχόμενες περιοχές της χώρας⁵⁹. Με το τέλος του πολέμου, το μεγάλο πρόβλημα εντοπιζόνταν στον τρόπο που οι εμπλεκόμενες δυνάμεις θα επιτύγχαναν μια συμφωνία αποκατάστασης και επιστροφής στη συνταγματική νομιμότητα. Αγκάθια αποτελούσαν το ζήτημα της επιλογής του πολιτεύματος, της επιστροφής του βασιλιά, ενώ τα Δεκεμβριανά και η μη εφαρμογή της συμφωνίας της

⁵⁶ Βλ. *ibid*, σ. 307-309.

⁵⁷ Για τον οποίο χαρακτηριστικά παρατηρεί ο συγγραφέας ότι, «...το 'όχι' της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940 εξασφάλισε στον Ιω. Μεταξά μια σχετική υστεροφημία».

⁵⁸ Βλ. *ibid*, σ. 311.

⁵⁹ Βλ. *ibid*, σ. 326, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στο ΕΑΜ, τον ΕΛΑΣ και στις προσπάθειές τους να οργανώσουν πολιτικά, πολιτιστικά και διοικητικά τις απελευθερωμένες περιοχές. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του στον Αλέξανδρο Σβώλο, «Με επικεφαλής το σοσιαλιστή Αλ. Σβώλο, καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, η ΠΕΕΑ εξέδιδε 'πράξεις' και 'αποφάσεις' στην ελεύθερη Ελλάδα...».

Βάρκιζας υπονόμεισαν τελικά κάθε προσπάθεια εθνικής συμφιλίωσης, οδηγώντας σε έναν καταστροφικό εμφύλιο, ο οποίος ουσιαστικά παρατείνει τον πόλεμο έως το 1949⁶⁰. Με τις εξελίξεις αυτές, η χώρα εισέρχεται σε μια νέα σκοτεινή περίοδο η οποία χαρακτηρίζεται από τον αυταρχισμό της εκτελεστικής εξουσίας, τη βαθμιαία αυτονόμηση του στρατού, την επαναφορά της εκτόπισης, την οδυνηρή λειτουργία της Μακρόνησου, τον έλεγχο των φρονημάτων, τις στερήσεις ιθαγένειας και τις δημεύσεις στους ιδεολογικά αντιφρονούντες, με αποκορύφωμα την ποινική καταστολή και απαγόρευση του ΚΚΕ⁶¹.

Το Σύνταγμα του 1952 σηματοδοτεί για το συγγραφέα την είσοδο της Ελλάδας σε μια μετεμφυλιακή δισυπόστατη και 'καχεκτική' δημοκρατία. Η άνοδος του κράτους πρόνοιας στη δυτική Ευρώπη και η οικονομική ανάπτυξη που η ίδρυση της ΕΟΚ το 1957 σηματοδοτεί, συγχρονίζονται με μια Ελλάδα, η οποία ανοικοδομείται μέσα σε ένα κλίμα δυσπιστίας και μίσους. Εντυπωσιακή είναι για το συγγραφέα η άνοδος του κέντρου στο διάστημα αυτό (1950-1951), αλλά και η αισθητή παρουσία του ΚΚΕ παρά την απαγόρευσή του μέσω των κομμάτων της Δημοκρατικής Παράταξης και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (1950 και 1951 αντίστοιχα)⁶². Σε αυτό το πλαίσιο, το νέο Σύνταγμα του 1952 είναι, κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Ν. Κ. Αλιβιζάτου, «...ένα «δεξιό» Σύνταγμα με κεντρώες ψήφους»⁶³. Πρόκειται για ένα Σύνταγμα που λειτουργεί «παράλληλα» με όλα τα «παρασυνταγματικά» έκτακτα μέτρα της προηγούμενης περιόδου, υποβαθμίζει το νομοθετικό έργο της Βουλής, θεσμοθετεί την αναστολή των δικαιωμάτων και των ελευθεριών κατά την ενεργοποίηση της κατάστασης πολιρρκίας, προβλέπει περιορισμούς στην ελεύθερη λειτουργία του τύπου και στην άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Η μόνη κατά το συγγραφέα φωτεινή αναλαμπή της περιόδου αυτής είναι η νομοθετική καθιέρωση της

⁶⁰ Βλ. *ibid*, σ. 331-332, «Αν και επικυρώθηκε με συντακτική πράξη ... η Συμφωνία της Βάρκιζας δεν εφαρμόστηκε ποτέ ... Με την ανοχή των κυβερνώντων, διάφορες δεξιές ένοπλες συμμορίες κατατρομοκρατούσαν τους οπαδούς της αριστεράς σε πολλές περιοχές της ελληνικής υπαίθρου (λευκή τρομοκρατία), προκαλώντας μια νέα – αυθόρμητη στην αρχή– φυγή προς τα βουνά. Το βέβαιο είναι ότι, αποφασίζοντας μια δεύτερη ένοπλη εξέγερση κατά του 'κράτους των Αθηνών', τον χειμώνα του 1945-46 το ΚΚΕ συνέβαλε καθοριστικά στην απαλλαγή από κάθε ευθύνη των υπαιτίων για την παραβίαση της Συμφωνίας της Βάρκιζας...».

⁶¹ Βλ. *ibid*, σ. 344-352.

⁶² Βλ. *ibid*, σ. 364-365.

⁶³ Βλ. *ibid*, σ. 366.

ψήφου των γυναικών⁶⁴. Επρόκειτο για μια περίοδο υπαναχώρησης από τις φιλελεύθερες παρακαταθήκες του επαναστατικού ελληνικού συνταγματισμού και επικράτησης των αντιδραστικών εκείνων δυνάμεων, οι οποίες αρνούσαν τον εκσυγχρονισμό και την εξέλιξη των θεσμών. Το Σύνταγμα του 1952 επαναλάμβανε μοναρχικές ρυθμίσεις περί ανεύθυνου του βασιλιά, επιτρέποντας στον ίδιο να ερμηνεύει τις αρμοδιότητές του ακόμη και σε αντίθεση με τις υποδείξεις της υπεύθυνης κυβέρνησης⁶⁵ και να εφαρμόζει καθαρά αντισυνταγματικές πρακτικές, όπως η σύγκληση του 'Συμβουλίου του Στέμματος' (στο οποίο συμμετείχαν και εκπρόσωποι των ενόπλων δυνάμεων)⁶⁶. Επρόκειτο για μια προφανή οπισθοδρόμηση έναντι των προγενέστερων κοινοβουλευτικών κατακτήσεων της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης, ιδίως της αρχής της δεδηλωμένης (1875).

Παράλληλα, ήταν μια περίοδος ιδιαίτερα δύσκολη και για την ανάπτυξη της ελληνικής συνταγματικής θεωρίας, κυρίως εξ αιτίας της επικράτησης, μέσω της εφαρμογής «παρασυνταγματικών» νομοθετημάτων, της θεωρίας του Carl Schmitt περί εσωτερικού εχθρού. Μέσα από την κατασκευή της περίφημης «κομμουνιστικής απειλής» κατά την περίοδο αυτή, 'νομιμοποιήθηκαν' μια σειρά από συνταγματικές εκτροπές, επιβολή ποινικών και διοικητικών μέτρων περιστολής των δικαιωμάτων και των ελευθεριών. Στο κλίμα αυτό γράφουν και αντιστέκονται, με τη θεωρία και την ακαδημαϊκή στάση τους, τρεις μεγάλοι έλληνες δημοσιολόγοι. Ο Αλέξανδρος Σβάλος, θεωρητικός του κοινωνιολογικού θετικισμού, σοσιαλιστής, Πρωθυπουργός της κυβέρνησης του Βουνού το 1944, ο οποίος άφησε πίσω του – δυστυχώς ημιτελή – την κατ' άρθρο ερμηνεία του Συντάγματος του 1952, την οποία εξέδωσε με το Γεώργιο Βλάχο το 1954/1955⁶⁷, ο Αριστόβουλος Μάνεσης, με το κορυφαίο έργο του «Αι Εγγυήσεις Τηρήσεως του Συντάγματος»⁶⁸ και ο διοικητολόγος Φαίδων Βεγλερής, ο οποίος εισήγαγε στην ελληνική θεωρία

⁶⁴ Βλ. *ibid*, σ. 370 την αναφορά στο Ν. 2159/1952, της δεύτερης κυβέρνησης Πλαστήρα.

⁶⁵ Βλ. *ibid*, σ. 381 όπου ο συγγραφέας παρατηρεί ότι, «Ο διορισμός και η παύση του πρωθυπουργού ... ήταν μια κρίσιμη αρμοδιότητα που ο βασιλιάς ασκούσε κατά παράβαση του Συντάγματος. Τρία ήταν τα μείζονα περιστατικά που το αποδεικνύουν: ο διορισμός του Κων. Καραμανλή ως πρωθυπουργού το 1955, ο εξαναγκασμός του ίδιου σε παραίτηση το 1963 και η αποπομπή του Γ. Παπανδρέου δύο χρόνια αργότερα».

⁶⁶ Βλ. *ibid*, σ. 384.

⁶⁷ Βλ. Α. ΣΒΑΛΟΣ, Γ. Κ. ΒΛΑΧΟΣ, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, Αθήνα, χ.ε. 1954-1955.

⁶⁸ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα, Σάκκουλας 1965.

τη διδασκαλία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁶⁹.

Έχοντας διανύσει το 'ρήγμα' το οποίο εκκινεί από τον Εθνικό Διχασμό, ο συγγραφέας 'φτάνει' στη δικτατορία της βίας των Συνταγματαρχών, μια περίοδο την ωμότητα της οποίας έναντι των δικαιωμάτων και των ελευθεριών περιγράφει καυστικά. Είναι χαρακτηριστική η εναρκτήρια φράση του, «Ως καθεστώς βίας, η δικτατορία των συνταγματαρχών θα παρουσίαζε περιορισμένο ενδιαφέρον για μια ιστορία των Συνταγμάτων και των θεσμών, αν η ίδια δεν είχε επιχειρήσει, από την πρώτη στιγμή, να αυτοδεσμευθεί με τους κανόνες μιας κατ' επίφασιν νομιμότητας»⁷⁰. Με δυο Συντάγματα στο ενεργητικό της (1968 και 1973) και με κυρίαρχη συντακτική εξουσία το στρατό, η χούντα των συνταγματαρχών επιδίδεται σε μια πρωτοφανή για τα ελληνικά δεδομένα βίαιη καταστολή των δικαιωμάτων και ελευθεριών, επιβάλλοντας το νόμο περί κατάστασης πολιορκίας στη χώρα, προβαίνοντας σε χιλιάδες παράνομες 'ιδεολογικές' συλλήψεις και δίκες αντιστασιακών, καταπνίγοντας την ελευθερία της έκφρασης⁷¹. Μέσα στο 'συνταγματικό' της έργο και η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου με δικαστές διορισμένους από το καθεστώς, προορισμένους να αστυνομεύουν όχι την απόλαυση, αλλά την 'κατάχρηση' των ελευθεριών⁷².

Το δεύτερο μέρος-ποταμός του βιβλίου κλείνει με έναν ακόμη συγκριτικό περίπλου. Ο συγγραφέας, με μια κριτική ματιά, σταματά σε τρεις συνταγματικούς σταθμούς οι οποίοι επικαθόρισαν τον αιώνα των δυο παγκοσμίων πολέμων, τον 20^ο αιώνα των άκρων. Πρώτα, στο Σύνταγμα της Βαϊμάρης του 1919 και στην πολιτική και κοινωνική διεργασία που το μετέβαλλε από δημοκρατικό Σύνταγμα-πρότυπο σε Σύνταγμα του φασισμού⁷³. Στη συνέχεια στο New Deal, το σημαντικότερο αμερικανικό *constitutional moment* του 20^{ου} αιώνα, το οποίο υπογραμμίζει ως βασικό πολιτειακό μοτίβο του 20^{ου} αιώνα την εξασφάλιση του προβαδίσματος της εκτελεστικής εξουσίας 'εν ώρα κρίσεως'. Τέλος, στα περίφημα Σύντάγματα της ΕΣΣΔ,

⁶⁹ Βλ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του*, ό.π., σ. 396-401.

⁷⁰ Βλ. *ibid*, σ. 412.

⁷¹ Βλ. *ibid*, σ. 414-418.

⁷² Βλ. *ibid*, σ. 433.

⁷³ Βλ. *ibid*, σ. 461, όπου, συγκρίνοντας με την άνοδο του ιταλικού φασισμού, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι, «Ακόμη πιο 'νομότυπη' ήταν η άνοδος στην κυβέρνηση των ναζιστών στη Γερμανία, μέσω μιας αντικοινοβουλευτικής 'ανάγκωσης' και εφαρμογής του Συντάγματος της Βαϊμάρης».

επικεντρώνοντας στην ταύτιση κόμματος και κράτους και στη λειτουργική δέσμευση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζαν, όχι υπέρ του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, αλλά υπέρ των εκάστοτε πολιτικών σκοπών του κομμουνιστικού καθεστώτος⁷⁴.

V. Το τρίτο μέρος του βιβλίου επικεντρώνεται στην *Εποχή της όψιμης εξομάλυνσης*⁷⁵, δηλαδή στο διάστημα από τη μεταπολίτευση του 1974 έως και την πρόσφατη οικονομική κρίση. Πρόκειται για ένα διάστημα στο οποίο ο συγγραφέας καταγράφει ως οριστική την επούλωση του ρήγματος του *Εθνικού Διχασμού* και του *Εμφυλίου*. Κατά την άποψη που διατυπώνει, το πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία, αν και φαινομενικά δεν διαθέτει τα στοιχεία της ρήξης, εντούτοις συνιστά τομή όσον αφορά την εμπέδωση της σύγχρονης συνταγματικής νομιμότητας και κοινοβουλευτικής ομαλότητας⁷⁶. Με κινητήριο μοχλό το δημοψήφισμα που επέλεξε την προεδρευόμενη έναντι της βασιλευόμενης δημοκρατίας, η χώρα εισάγεται με το Σύνταγμα του 1975 σε μια νέα εποχή, με χαρακτηριστικά τη στροφή (κυρίως μέσω του άρθρου 28 Σ- εμπνεύσεως του Δ. Ευρυγένη) προς την Ευρώπη, την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Συμβούλιο της Ευρώπης⁷⁷. Αχιλλεύς πτέρνα του Συντάγματος του 1975 συνιστά το ζήτημα των «υπερεξουσιών» του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες γεννούσαν αμφιβολίες τόσο για μια επανάληψη του προ της μεταπολίτευσης ιστορικού προτύπου ενός αρχηγού του κράτους που παρεμβαίνει στη λειτουργία του πολιτεύματος, όσο και για τις προσωπικές φιλοδοξίες του ίδιου του Κ. Καραμανλή. Κατά την άποψη του Ν. Κ. Αλιβιζάτου, επρόκειτο για ανησυχίες, που αποδείχτηκαν αβάσιμες από τον ίδιο τον πολιτικό ρεαλισμό των πρωταγωνιστών της ιστορίας, μέσα από μια συγκατοίκηση Α. Παπανδρέου και

⁷⁴ Βλ. *ibid*, σ. 476, όπου ο συγγραφέας επισημαίνει ότι, «Μέσο λοιπόν για την επίτευξη ενός στόχου, παρά αυτοσκοπός, τα ατομικά δικαιώματα στα Συντάγματα των σοσιαλιστικών χωρών κατοχυρώνονταν υπό αίρεση».

⁷⁵ Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου δομείται από τρία κεφάλαια τα οποία πραγματεύονται τη μεταπολίτευση του 1974 και το Σύνταγμα του 1975, τις αναθεωρήσεις του Συντάγματος 1975 (1986, 2001, 2008) και τη θέση της δικαστικής εξουσίας στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες. Βλ., για το τελευταίο αυτό σημείο, την ανάλυση του Γ. ΔΡΟΣΟΥ, «Για το βιβλίο του Ν. Αλιβιζάτου, «Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία», ΕφημΔΔ 2/2011, σ. 180-183 (183).

⁷⁶ Βλ. *ibid*, σ. 495, όπου ο Ν. Κ. Αλιβιζάτος επισημαίνει ότι, «...η ελληνική 'μετάβαση' μπορεί μεν σε πολιτικό επίπεδο να μη σημαδεύτηκε από 'ρήξη', νομικά εντούτοις αποτέλεσε τομή, με όλη τη σημασία της λέξης».

⁷⁷ Βλ. *ibid*, σ. 510-512.

Κ. Καραμανλή η οποία ανέδειξε από τη μια τον υπερκομματικό και από την άλλη τον αποφασιστικό ρόλο Προέδρου και Πρωθυπουργού στο πολίτευμά μας⁷⁸.

Στο επίκεντρο της λειτουργίας του πολιτεύματος από τη μεταπολίτευση έως σήμερα τίθενται, κατά το συγγραφέα, οι συνταγματικές αναθεωρήσεις του 1986, 2001 και 2008, στο βαθμό που σε μια περίοδο συνταγματικής ομαλότητας αποτυπώνουν το διεθνές πλαίσιο, τις σύγχρονες προκλήσεις και κυρίως την αναδιάρθρωση των πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα. Έτσι, ο συγγραφέας αναγνωρίζει μεταξύ της μονοθεματικής αναθεώρησης του 1986 και της συναινετικής του 2001 τη διάκριση μεταξύ πλειοψηφικού και συναινεσιακού κοινοβουλευτισμού⁷⁹. Πράγματι, αν η αναθεώρηση του 1986 εγγράφει στον ελληνικό κοινοβουλευτισμό την επικράτηση του πρωθυπουργοκεντρισμού, η αναθεώρηση του 2001 επιβεβαιώνει την ανάγκη της συναίνεσης για μια «φυγή» του πολιτεύματος προς τον αναγκαίο μετα-μεταπολιτευτικό εκσυγχρονισμό⁸⁰. Μια συναίνεση, η οποία συναντά το άδοξο όριο της στην αναθεώρηση του 2008, στις παρυφές της μετωπικής σύγκρουσης της χώρας με την παρούσα οικονομική κρίση. Μια κρίση, η οποία όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο συγγραφέας, εκτυλίσσεται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, αναγκάζοντάς μας να ανανοσηματοδοτήσουμε το ίδιο το συνταγματικό φαινόμενο.

Το μεγάλο αυτό βιβλίο κλείνει με ένα κεντρικό επιχείρημα του συγγραφέα για την ενίσχυση των δικαστών στην Ελλάδα και διεθνώς, καθώς και την ανάδυσή τους ως «θεσμικών αντιβάρων» έναντι της εκτελεστικής εξουσίας. Πρόκειται για ένα φαινόμενο δικαστικοποίησης της πολιτικής που ο συγγραφέας διακρίνει από την θεωρία «περί κράτους των δικαστών» και στην Ελλάδα εντοπίζεται κατεξοχήν στο ρόλο και τη δράση που αναπτύσσει στη μεταπολίτευση το Συμβούλιο της Επικρατείας με τη νομολογία

⁷⁸ Βλ. *ibid*, σ. 518, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται σε μια σχετική δήλωση του Α. Παπανδρέου το Νοέμβριο του 1982, «Θέλω να επιβεβαιώσω κάτι που είναι φανερό. Ο πρόεδρος ασκεί τα καθήκοντά του άψογα και με υπερκομματικά κριτήρια».

⁷⁹ Βλ. *ibid*, σ. 537-538.

⁸⁰ Στην οποία βέβαια ο συγγραφέας δεν αποφεύγει την τοποθέτηση ενός ερωτηματικού. Έτσι, όπως εύστοχα παρατηρεί, *ibid*, σ. 552, «Με κάθε επιφύλαξη για το αν οι ρυθμίσεις αυτές μπορούν καθ' εαυτές να επιφέρουν τις φιλόδοξες αλλαγές που εξαγγέλλουν, διερωτάται κανείς αν ήταν αναγκαίες. Διότι, όπως είχε δείξει και η εμπειρία της περιόδου που είχε προηγηθεί, με σοβαρή μελέτη και διάθεση των αναγκαίων πόρων, για τα περισσότερα από τα ανωτέρω ζητήματα αρκούσε πιθανότατα η ψήφιση κοινών νόμων».

του⁸¹. Το επιχείρημα αυτό, ο συγγραφέας το αναπτύσσει, εξετάζοντας την αντίστοιχη δράση των ανώτατων και συνταγματικών δικαστηρίων στις δυο πλευρές του Ατλαντικού, συγκρίνοντας τις αντίστοιχες εξελίξεις σε αυτά υπό ένα πρίσμα που θα μπορούσαμε να το συμπυκνώσουμε σε ένα λογοπαίγνιο: «The American judicial revolution *versus* the European judicial evolution»⁸². Έτσι, από το φακό της ανάλυσης του συγγραφέα ‘διυλίζεται’ η νομολογία του αμερικανικού Supreme Court στις υποθέσεις *Plessy versus Ferguson* (1896), *Brown versus Board of Education* (1954), *Griswold versus Connecticut* (1965) αλλά και *Brandenburg versus Ohio* (1969)⁸³. Αντίστοιχα, ο συγγραφέας εξετάζει το ρόλο των ευρωπαϊκών Συνταγματικών Δικαστηρίων σε ένα σύστημα το οποίο προσδιορίζεται σήμερα από δυο ευρωπαϊκά ανώτατα δικαστήρια, το Δικαστήριο του Στρασβούργου και του Λουξεμβούργου. Στο πλαίσιο αυτό ο «πολιτικός» ρόλος και ο αυτοπεριορισμός των δικαστών εξετάζεται μέσα από τα ειδικότερα παραδείγματα του Conseil Constitutionnel, του Bundesverfassungsgericht και του Corte Costituzionale⁸⁴.

VI. Η αφήγηση του Ν. Κ. Αλιβιζάτου είναι ένα πραγματικό ταξίδι στο παρελθόν. Μέσα από την παράθεση των κειμένων απευθείας από τις πηγές δίνεται στον αναγνώστη η δυνατότητα να βιώσει το ταξίδι αυτό από πιο κοντά, σχηματίζοντας δική του άποψη και πέρα ακόμη από το γλαφυρό σχολιασμό του συγγραφέα. Το βιβλίο με την έννοια αυτή διδάσκει χωρίς να παρέχει έτοιμη τροφή, καλώντας σε προβληματισμό.

Το «ζωντανό» Σύνταγμα του Ν. Κ. Αλιβιζάτου δεν εξελίσσεται ως έμβιος οργανισμός. Δεν κινείται γραμμικά προς την ωριμότητά του. Κάθε εξελικτική του φάση είναι μια διαπάλη ανοιχτής έκβασης. Με θεωρητική βάση το υπόδειγμα του Madison, ο συγγραφέας εντοπίζει τους εχθρούς του Συντάγματος, δηλαδή τις ιστορικές δυνάμεις που επιχείρησαν να χρησιμοποιήσουν τους συνταγματικούς θεσμούς ως εργαλεία συγκέντρωσης της πολιτικής εξουσίας, καταφέροντας να ακυρώσουν τις εγγυητικές για την ελευθερία και τη δημοκρατία επενέργειές τους. Ωστόσο, ο ελληνικός συνταγματισμός δεν περιγράφεται ως προδομένη υπόθεση. Χωρίς εξιδανικεύσεις, ο συγγραφέας αναδεικνύει τις τομές που ώθησαν σε εκσυγχρονισμό, διεύρυναν τις ελευθερίες και θέσπισαν μηχανισμούς ελέγχου. Όλα αυτά δεν πα-

⁸¹ Βλ. *ibid*, σ. 539-542, 549.

⁸² Βλ. *ibid*, σ. 597

⁸³ Βλ. *ibid*, σ. 596 επ.

⁸⁴ Βλ. *ibid*, σ. 612 επ.

ραπέμπουν σε καμιά περίπτωση σε κάποια απλοϊκή αφήγηση σύγκρουσης μεταξύ «καλών» και «κακών» ηγετών. Ο Ν. Κ. Αλιβιζάτος εισέρχεται στο πολιτικό βάθος των εξελίξεων, διαφωτίζοντας την πολιτική και κοινωνική πάλη που διαμόρφωσε τις συγκυρίες και οδήγησε σε συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις.

Στο σημερινό πολιτικό πλαίσιο, το βιβλίο αποπνέει έναν σαφή τόνο αισιοδοξίας, αλλά λειτουργεί ταυτοχρόνως ως προειδοποίηση. Υποστηρίζει ξεκάθαρα ότι ο ελληνικός συνταγματισμός, μέσα από τις αντιφάσεις και τις ασυνέχειές του, είναι πράγματι μια κληρονομιά ελευθερίας. Μας υπενθυμίζει, όμως, ότι όλες αυτές οι κατακτήσεις δεν υπήρξαν ποτέ δεδομένες. Σε διάφορες ιστορικές στιγμές, όπως και η σημερινή, αποδείχθηκαν εξαιρετικά εύθραυστες.

Σε κάθε περίπτωση, μια βασική θέση που φαίνεται να αναδύεται από τις αναλύσεις του Αλιβιζάτου είναι ότι το Σύνταγμα συνιστά μια «αυτοτελή» πηγή οριοθέτησης της εξουσίας, διότι υπερβαίνει πάντοτε το πλαίσιο των συσχετισμών που το δημιούργησαν. Παρά τις ατέλειές του, που φέρουν πάντοτε τη σφραγίδα ποικίλων ιδιαίτερων συμφερόντων στη συντακτική του φάση, το Σύνταγμα διανοίγει ένα χώρο ερμηνείας και δράσης, ο οποίος δεν μπορεί να κατακυριαρχηθεί ή να ελεγχθεί συνολικά. Ένα ξεκάθαρο δίδαγμα από τις αναλύσεις του συγγραφέα είναι ότι στην ελληνική ιστορία οι εχθροί του Συντάγματος και της δημοκρατίας ταυτίζονται. Όλες οι αυταρχικές πολιτικές δυνάμεις υποχρεώθηκαν τελικά να παραγκωνίσουν το Σύνταγμα, ή να το παραβιάσουν εξόφθαλμα.

Αυτή ακριβώς η δυνατότητα της συνταγματικής πολιτικής να στρέφει το ενδιαφέρον μας στις δομές των θεσμών, φαίνεται να αποτελεί τη θεωρητική βάση της πεποίθησης του Αλιβιζάτου, ότι το Σύνταγμα μπορεί πράγματι να αποτελέσει σημαντικό επίκεντρο για την υπέρβαση της βασικής αιτίας της σημερινής συνολικής κρίσης των θεσμών. Αιτία την οποία φαίνεται να εντοπίζει στην επικράτηση των επιμέρους εξουσιαστικών επιδιώξεων και της μικροκομματικής πολιτικής. Μόνο μια ευρύτερη συνεννόηση μπορεί, κατά τον συγγραφέα, να προωθήσει τις απαραίτητες αλλαγές σε όλα τα επίπεδα του ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Ωστόσο, ο συγγραφέας δείχνει σε αρκετά σημεία να υπερτιμά τις δυνατότητες των εργαλείων που χρησιμοποιεί. Ο συνταγματισμός κατά το πρότυπο του Madison έχει οικοδομηθεί πάνω σε μια αρκετά απαισιόδοξη αντίληψη για

τη δυνατότητα των σύγχρονων κοινωνιών να αυτοκυβερνώνται⁸⁵. Ως εκ τούτου μετέφερε το πρόβλημα της προώθησης του κοινού καλό στο επίπεδο των θεσμών και το εμπιστεύτηκε στη «σοφία» των αντιπροσώπων του λαού. Ασφαλώς το σύστημα αυτό υπέστη μετασχηματισμούς στη φάση της μαζικοποίησης των σύγχρονων δημοκρατιών. Σήμερα, ακόμη και οι πιο σκληροί επικριτές του είναι υποχρεωμένοι να παραδέχονται τις αρετές του στο επίπεδο του ελέγχου των ασκούμενων αρμοδιοτήτων και της προστασίας των ελευθεριών.

Δεν πρέπει, όμως, να υποθέσουμε ότι το αρχικό φιλοσοφικό και πολιτικό του έργο, δηλαδή η δυσπιστία στη δυνατότητα των κοινωνικών ομάδων να υπερβούν τα κοντόφθαλμα συμφέροντά τους και ο προσανατολισμός στο θεσμικό περιορισμό της λαϊκής εξουσίας ενόψει φαινομένων τυραννίας της πλειοψηφίας, έχει αποβληθεί συνολικά. Οι δυνατότητές του, συνεπώς, να συμβάλλει στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό των θεσμών είναι μάλλον περιορισμένες. Δεν χρειάζεται, ούτε είναι φυσικά δυνατό, να αναφερθούμε στο αμερικανικό παράδειγμα. Ήδη από την μεταπολιτευτική ελληνική εμπειρία μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η εκσυγχρονιστική επένδυση στη δικαστικοποίηση και τα αντίβαρα δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και αυτό δεν οφείλεται μόνο σε αστοχίες στο επίπεδο του σχεδιασμού των θεσμών. Πρέπει, ίσως, να αποδοθεί στα εγγενή όρια αυτού του προτάγματος μετασχηματισμού.

Το συναινεσιακό παράδειγμα της δημοκρατίας δεν στηρίζεται σε διαφορετικές βάσεις. Για να ανασύρουμε μια θέση από το πρώιμο έργο ενός μεγάλου θεωρητικού της, «αν και απέχει πολύ από ένα ιδεώδες, η συναινεσιακή δημοκρατία, είναι η καλύτερη που μπορούμε ρεαλιστικά να αναμένουμε, υπό τις μη ευνοϊκές συνθήκες του κατακερματισμού»⁸⁶. Στο πλαίσιο αυτό η συναίνεση είναι απλώς μια λύση ανάγκης, ενόψει της ρεαλιστικής έλλειψης δυνατοτήτων για την επίτευξη μιας πραγματικής ουσιαστικής δημοκρατικής διαβούλευσης. Επιπλέον, το κάλεσμα για περισσότερο συναινεσιακούς θεσμούς και πολιτικές δεν μπορεί να θεωρείται πολιτικά ουδέτερο. Ο μετασχηματισμός των ιδεολογιών στην παγκοσμιοποίηση, η πορεία εξευρωπαϊσμού του θεσμικού συστήματος και η κυριαρχία συγκεκριμένων κέντρων διαμόρφωσης της γνώμης στον ελληνικό δημόσιο χώρο μετά τη

⁸⁵ Βλ. PUBLIUS [J. HAMILTON, J. MADISON, M. JAY], *The federalist papers*, C. ROSSITER (επιμ.), Signet Classics, New York 2003, σ 71-79, 10^η θέση (Madison).

⁸⁶ Βλ. A. LIJPHART, *Democracy in plural societies: A comparative explanation*, New Haven, Yale University Press, σ. 48.

δεκαετία του '90, δεν επιτρέπουν σε πολλές πολιτικές επιλογές να συγκεντρώσουν ευρύτερες συμφωνίες και αποδοχή. Είναι λοιπόν ένα μεγάλο ζήτημα, εάν αυτές οι προτάσεις του συγγραφέα στο βάθος αντανάκλουν την απαισιοδοξία που του έχει εμφυσήσει η βαθεία κρίση του ελληνικού συστήματος.

Το βιβλίο του Ν. Κ. Αλιβιζάτου ανοίγει και σφραγίζει τη συζήτηση για τα προβλήματα του ελληνικού πολιτικού και συνταγματικού συστήματος, εντοπίζοντας τις ιστορικές τους ρίζες και τα διαχρονικά τους χαρακτηριστικά. Ο συγγραφέας πλάθει θεωρία, αλλά και προβαίνει θαρραλέα σε συγκεκριμένες προτάσεις, αξιοποιώντας την οπτική του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου. Με αυτήν την έννοια προβληματίζει και ταυτόχρονα προκαλεί. Όλοι όσοι ασχολούνται με την ελληνική πολιτεία από οποιοδήποτε γνωστικό πρίσμα, αλλά και όσοι σήμερα αγωνιούν για τη δύσκολη τύχη της *οφείλουν* να το λάβουν σοβαρά υπόψη τους.